

УДК 001.891.3+33

Братуга О.Г.*кандидат економічних наук, доцент,
докторант кафедри економіки промисловості
та організації виробництва**ДВНЗ «Український хіміко-технологічний університет»***ЗАСОБИ ПРОВЕДЕННЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
ЯК ЕЛЕМЕНТ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ****MEANS OF CONDUCTING SCIENTIFIC RESEARCH
AS AN ELEMENT OF METHODOLOGICAL SUPPORT
OF UKRAINIAN ECONOMICAL SCIENCES****АНОТАЦІЯ**

У статті розглянуто проблему визначення такого елемента системи методологічного забезпечення проведення економічних досліджень, як засоби наукового дослідження. Стосовно засобів проведення наукового дослідження існує дві теоретичні проблеми методологічного характеру: неправомірне ототожнення цих засобів з методом наукового дослідження та їх класифікації. Невиришеність зазначених проблем негативно впливає на повноту та якість методологічного забезпечення конкретного наукового дослідження, а відповідно, й на ефективність організації їх проведення, а також якість отриманих наукових результатів. Уточнено поняття «засіб наукового дослідження», зміст якого полягає у тому, що він є одним з елементів системи методологічного забезпечення проведення зазначеного процесу, який представляє певний підхід (принцип), на підставі якого розробляється методика отримання результату конкретного наукового дослідження. Обґрунтовано положення, що класифікацію методів наукового дослідження необхідно здійснювати лише за сферами наукового дослідження, а отже, вона повинна мати уніфікований характер незалежно від галузевої спеціалізації наукових дисциплін.

Ключові слова: система методологічного забезпечення наукового дослідження, засіб наукового дослідження, класифікація засобів наукового дослідження, засоби теоретичного дослідження, аналіз, синтез.

АННОТАЦІЯ

В статье рассмотрена проблема определения такого элемента системы методологического обеспечения проведения экономических исследований, как способы научного исследования. Относительно способов проведения научного исследования существует две теоретические проблемы методологического характера: неправомерное отождествление этих средств с методом научного исследования и их классификации. Нерешенность этих проблем негативно влияет на полноту и качество методологического обеспечения конкретных научных исследований, а соответственно, и на эффективность организации их проведения, а также качество полученных научных результатов. Уточнено понятие «способ научного исследования», содержание которого состоит в том, что он является одним из элементов систем обеспечения проведения этого процесса, который представляет собой определенный подход, на основе которого разрабатывается методика получения результатов конкретного научного исследования. Обосновано положение, что классификацию средств научного исследования необходимо осуществлять по сферам научного исследования, а значит, она должна иметь унифицированный характер независимо от отраслевой специализации научных дисциплин.

Ключевые слова: система методологического обеспечения научного исследования, способ научного исследования, классификация способов научного исследования, способы теоретического исследования, анализ, синтез.

ANNOTATION

The problem of the definition of this element of the system of methodological support of economical research has been considered in the article, as means of scientifically research. Concerning of means of scientifically research, there are two theoretical methodological problems: incorrect identification of these means to the method of scientific research and their classification. The unresolved problems have a negative influence on the completeness and quality of the methodological support of specifically research and accordingly on efficiency of their organization and the quality of scientifically results. The notion "means of research" has been specified, which content is one of the elements of support systems conducting this process, which is a specific approach, which represents a particular approach, basis on which the method of getting of the results specific scientifically research is developed. The position is substantiated that the classification of the means scientifically research necessary to carry out in the spheres of scientifically research and so it should have unified character regardless of the sectoral specialization of scientific disciplines.

Keywords: system of methodological support of scientifically research, means of scientifically research, classification means of scientific research, means of theoretical research, analysis, synthesis.

Постановка проблеми. Більшості науковців у галузі економічної науки притаманне спрощене уявлення щодо місця та ролі методології у науковому дослідженні, наслідком чого є формальне ставлення до обґрунтування методу його проведення. Практично усе зводиться до вибору з арсеналу традиційних (або навіть просто популярних (модних)) на відповідному історичному етапі еволюції науки засобів проведення наукового дослідження та встановлення певної відповідності між задекларованими засобами й отриманими науковими результатами.

Метод наукового дослідження має складну структуру, а тому його слід розглядати як систему методологічного забезпечення проведення конкретного дослідження та перший етап зазначеного процесу, що передуює створенню предметного знання. Натепер серед дослідників у сфері методології немає одностайності у визначенні як сутності та структури методу дослідження, так і змісту його складових. Зокрема, це стосується і такого елемента, як засоби проведення наукового дослідження, включаючи проблему їх класифікації. Таким чином, стосовно засобів

проведення наукового дослідження існує дві теоретичні проблеми методологічного характеру: 1) неправомірного ототожнення цих засобів з методом наукового дослідження; 2) класифікації засобів проведення наукового дослідження.

Невирішеність зазначених проблем негативно впливає на повноту й якість методологічного забезпечення конкретних наукових досліджень, а відповідно, й на ефективність організації їх проведення, а також якість отриманих наукових результатів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Слід зазначити, що методологічна проблематика стала об'єктом систематичного дослідження серед вітчизняних науковців-економістів порівняно нещодавно – лише на початку нинішнього століття. Така ситуація зумовлена переважно причинами історичного характеру [1]. Головним чином методологічна проблематика досліджень була обмежена систематизацією методів проведення предметного дослідження з урахуванням новацій як в економічній, так і інших галузях науки. Певний теоретичний внесок у вирішення зазначеної проблематики внесли такі вітчизняні вчені, як, зокрема, С.В. Мочерний, А.С. Гальчинський, В.Д. Базилевич, А.А. Мазаракі, В.Х. Арутюнов

Аналіз останніх публікацій [2–6] дає підстави зробити такі висновки щодо отриманих наукових результатів: 1) домінуючою серед дослідників є позиція, яка пов'язана з «вузьким» тлумаченням поняття «метод наукового дослідження», що ототожнюється з поняттям «засіб проведення наукового дослідження»; 2) в основу класифікації методів наукового дослідження покладено два критерії, а саме рівень наукового дослідження (загальнонауковий та конкретно-науковий) та сфера наукового дослідження (емпірична, теоретична); 3) наявні певні розбіжності у визначенні складу та систематизації засобів, які включені до відповідних класифікацій «методів наукового дослідження».

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Зазначений стан теоретичного обґрунтування методологічного забезпечення проведення економічних досліджень у вітчизняній науці не можна визнати прийнятним і задовільним: «вузьке» тлумачення поняття «метод наукового дослідження» призводить до еkleктичного залучення як засобу дослідження інших елементів системи методологічного забезпечення проведення дослідження, таких як передпосилкове знання загальнонаукового та конкретно-наукового рівнів пізнання. Крім того, деякі із цих елементів, що належать до інших галузей науки, є неадекватними предметній сфері економічної науки (генетичний підхід, психологічний підхід, синергетичний підхід тощо); застосування як критеріїв класифікації засобів створення наукового знання рівнів наукового пізнання є логічно помилковим, бо не враховується така

істотна ознака поняття «засіб», як загальність, наслідком чого є механічне збільшення їх кількості, а також закріплення певних груп зазначених засобів за науковими дисциплінами, що належать до різних рівнів наукового пізнання. Помилка полягає в ототожненні таких субординованих понять, як «засіб проведення наукового дослідження» та «методика проведення наукового дослідження».

Мета статті. На підставі вищевикладеного визначені такі основні цілі статті:

1) уточнення змісту поняття «засіб проведення наукового дослідження»;

2) уточнення та систематизація складу засобів наукового дослідження на основі уніфікації їх класифікації.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Специфічно важливу (конструктивну) роль у складі структурних елементів методологічного знання, а отже, і системи методологічного забезпечення проведення наукового дослідження, відіграють засоби (синонімічний термін вузького трактування поняття «метод») або інструментарій процесу наукового дослідження. Порівняно з іншими (необхідні підстави) цей елемент виконує функцію достатньої підстави проведення відповідного процесу. Водночас слід відзначити, що серед науковців відсутня однаковість щодо тлумачення змісту й обсягу поняття «засоби методологічного дослідження» [2–6]. Ця методологічна проблема обумовлена як історичними, так і логічними причинами. Історичні причини пов'язані з особливостями виникнення й еволюції відомих інституційних форм наукового пізнання (філософії, науки та їх дисциплін), а логічні – відсутністю систематичності у проведенні методологічних досліджень і належної теоретичної основи методологічного знання.

Розбіжності серед науковців щодо тлумачення цього поняття рельєфно проявляються у класифікації «методів наукового дослідження». Фактично об'єктом дослідження під час вирішення вищезазначеної проблеми виступав обсяг поняття «засоби методологічного знання». Безумовно, таке становище зумовлено певними відмінностями у трактуванні змісту, а не обсягу поняття засобів дослідження. Труднощі у порівнянні підходів виникають унаслідок того, що зміст поняття у цьому випадку є лише опосередкованим об'єктом дослідження. Тому виявити особливості позицій науковців можна тільки в контексті аналізу цілісного загального тлумачення поняття «методи дослідження».

На підстав категоріального аналізу можна зробити висновки, що подібність позицій спостерігається у визначенні:

1) загальних ознак, адже він є елементом структури методологічного знання; несубординованою сукупністю засобів;

2) істотних ознак, адже засоби дослідження є достатньою підставою для проведення наукового дослідження.

Відмінності же стосуються тільки окремих істотних ознак, наприклад, універсальності або специфічності засобів дослідження відносно рівнів «методології наукового пізнання» (філософський, загальнонауковий, конкретно-науковий тощо); специфічності засобів дослідження відносно рівнів наукового пізнання (емпіричний, теоретичний) та його форм (чуттєві, логічні).

На підставі вищезазначеного можна виділити дві позиції щодо вирішення методологічної проблеми визначення засобів наукового пізнання та їх класифікації: 1) засоби наукового пізнання є специфічними для кожної окремої сфери їх застосування; 2) засоби наукового пізнання є універсальними для будь-якої сфери їх застосування і водночас специфічними для певного рівня та форми наукового пізнання.

Змістовна відмінність між протилежними позиціями обумовлена різницею у засновках під час формування відповідних простих суджень стосовно цих позицій. Як засновок для першої позиції визначаються особливості конкретного об'єкта наукового дослідження, що визначає специфічність засобів його проведення. Основою ж другої позиції є положення щодо наукового пізнання як безальтернативного процесу осмислення буття у всіх його проявах, що логічно визначає універсальність арсеналу інструментів проведення дослідження незалежно від сфери наукового пізнання.

Що стосується першої позиції, то необхідно виділити декілька модифікацій, пов'язаних з різним визначенням обсягу поняття «засоби наукового дослідження»: 1) загальні (філософські), загальнонаукові, специфічні (часткові) [6, с. 42]; 2) загальні, загальнонаукові, специфічні, дисциплінарні та міждисциплінарні [2, с. 48].

Науковці, які дотримуються альтернативної (другої) позиції, вважають на підставі «формальних ознак», що у всіх сферах наукового пізнання (філософський, загальнонауковий, конкретно-науковий) застосовуються «загальнологічні методи», тоді як у межах кожної з цих сфер, але уже за «змістовними ознаками відповідні засоби поділяють на «методи емпіричного та теоретичного дослідження» [7, с. 293].

На підставі аналізу «відношення між поняттями» кожної із наведених варіантів загальної класифікації засобів наукового дослідження можна зробити висновок, що зазначені поняття належать до групи порівнюваних несумісних нейтрально співпорядкованих понять. Тобто їх об'єднує лише родове поняття – «засоби наукового дослідження». Але у випадку другої позиції поняття «загальнологічні методи» та «засоби наукового дослідження» є порівнюваними та тотожними поняттями. Таким чином, перша позиція свідчить на користь методологічного плюралізму й інституалізації методологічного знання в межах певних дисциплін окремо для кожної сфери наукового пізнання, а друга – методологічного монізму й інституалі-

зації методологічного знання в межах спеціальної окремої науки.

Водночас слід зазначити, що наведені загальні класифікації засобів наукового дослідження відрізняються конкретним складом їх наповнення. Ці вже одиничні інструменти проведення дослідження включаються механічно до тих чи інших загальних груп як емпіричний набуток певної науки без належного рівня узагальнення. Тобто конституюється одинична форма, а не явище. Останнє призводить до науково необґрунтованого розширення арсеналу засобів дослідження, а відповідно, вносить певну дезорієнтацію під час їх вибору, а отже, й обґрунтування методу проведення наукового дослідження. Крім того, фахівці звертають увагу ще й на такий недолік представлених класифікацій, як «одночасне включення одних і тих же методів до різних груп» [7, с. 293].

У варіантах класифікації засобів дослідження, істотною ознакою яких є їх специфічність для усіх рівнів наукового пізнання, виокремлюють таку групу методів, як філософські (загальні). Аналіз їх складу свідчить про наявність двох підходів серед науковців: 1) включає до їх складу усю сукупність «методів», що застосовуються у поширених сьогодні філософських парадигмах, а також тих, які вважаються у сьогоденній філософії найбільш виправданими і поширеними [8, с. 379]; 2) обмежується такими «методами», як діалектичний, метафізичний, синергетичний [2–6].

Наявність цих підходів зумовлена відмінностями наукових спеціальностей фахівців, що їх репрезентують.

Водночас слід зазначити, що поняття «філософські методи» не можна вважати змістовно альтернативним. Вони відрізняються лише щодо визначення обсягу відповідного поняття. Загальновизнаним є визначення місії філософських методів як методів загального рівня – вони покликані «впорядковувати та спрямовувати процеси мислення» [8, с. 378], а також «дозволяти нам вводити міркування у зв'язок із науковими та соціально-культурними реаліями, сприяти нашому міркуванню рухатись від очевидного до очевидного» [8, с. 379]. Натомість вони цю місію не виконують і не здатні виконувати, бо за своєю суттю ці так звані методи не є засобами наукового пізнання. Деякі з них (діалектичний метод, метафізичний, синергетичний) виконують онтологічну функцію наукового знання, інші (метод ейдетичного аналізу, логічного аналізу, категоріального аналізу, системно-структурного аналізу, герменевтичний дискурс тощо) є формою конкретизації засобу наукового пізнання у його певній предметній сфері.

Стосовно діалектики, метафізики та синергетики загальновизнаним є положення, що це – альтернативні, а також найбільш виправдані та поширені теорії буття (картини світу як цілісного явища), у яких визначаються його сутність, структура, механізми функціонування

й еволюції. Виступаючи самостійною формою наукового знання на найвищому рівні його узагальнення, ці філософські теорії є основою для здійснення процесу наукового пізнання вже окремих сфер буття, що відбувається на рівні особливого й одиничного у межах спеціальних наукових дисциплін. Результатом цих процесів є формування відповідних часткових (локальних) теорій. Водночас згадані загальні теорії визначаються ще й як «допоміжний інструментарій філософії», тобто їх вважають «засобом, інструментом виправданого пізнання та мислення» [8, с. 379], що слід вважати логічною помилкою.

Під час формування зазначеного судження були порушені перший (закон тотожності) і третій (закон виключеного третього) закони логіки. У першому із зазначених випадків не враховано положення, що думка має залишатися незмінною у ході одного і того ж міркування стосовно предмета цього міркування [9, с. 118], а в іншому – що два суперечні судження стосовно одного і того ж предмета не можуть бути одночасно істинними [9, с. 121]. Що стосується другого зауваження стосовно виконання філософськими методами власної місії, то тут потрібно звернути увагу на дві принципові особливості: 1) конкретизація засобу пізнання до умов предметної сфери філософської дисципліни передбачає певну необхідну підставу на більш загальному щодо відповідної дисципліни рівні методологічного знання, яке до того ж за його змістом і формою можна кваліфікувати як передпосилкове знання; 2) конкретизований засіб пізнання є певним чином впорядкованою послідовністю процедур, наслідком реалізації яких є поліпшене або нове наукове знання. На відміну від загального поняття «засіб пізнання», «конкретизований засіб пізнання» є одиничними поняттями, що представляють методологічне знання у його нормативні форми (методика).

Таким чином, можна зробити висновок, що засіб наукового пізнання – це не що інше, як певний підхід (принцип), на підставі якого розробляється методика отримання результату конкретного наукового дослідження.

Крім того, на підставі проведеного категоріального аналізу можна зробити такі додаткові висновки: філософська теорія є необхідною підставою для проведення наукового дослідження, отже, є самостійним окремим елементом методологічного знання, але не як засіб наукового пізнання, а як елемент передпосилкового знання; під час проведення методологічного дослідження спочатку необхідно визначитися із засобом наукового пізнання, на підставі якого з урахуванням об'єкта дослідження розробляється заключний елемент методологічного знання – методика проведення наукового дослідження.

Що стосується групи наукових або так званих загальнонаукових методів, то тут, як і у випадку із класифікацією групи філософських (загальних) методів, також спостерігаються відмінності у підходах серед науковців, що, до

речі, знайшло відображення у визначенні ім'я відповідного поняття. Загалом категорії «наукових методів» і «загальнонаукових методів» можна кваліфікувати як порівнювані, сумісні, перехресні поняття. Принципова різниця між представленими підходами полягає у визначенні обсягу відповідних понять як на родовому рівні, так й окремих класифікаційних груп. Зокрема, до групи наукових методів пропонується включати такі підгрупи [2, с. 389, 390]: методи емпіричного пізнання; методи інтелектуального опрацювання фактів; методи теоретичного пізнання. Класифікація загальнонаукових методів має дві модифікації: 1) теоретичні, метатеоретичні, емпіричні (універсальні) [6, с. 42]; 2) не передбачає класифікацію загальнонаукових методів на підгрупи [2, с. 48, 49].

Включення до обсягу обох понять підгруп теоретичних й емпіричних методів є абсолютно правильним. Підставою для такого судження є наявність загальноновизнаних теоретичних положень щодо двох форм наукового пізнання, а відповідно, і наукового знання.

Водночас, виходячи із зазначеної підстави, слід вважати логічною помилкою виокремлення у складі наукових методів підгрупи методів інтелектуального опрацювання фактів. Навіть за формальними ознаками для цієї підгрупи методів відсутні адекватні цим методам форми як наукового пізнання, так і наукового знання. Аналіз же змісту кожного з методів, що уведені до складу цієї класифікаційної підгрупи (аналіз, синтез, індукція, дедукція, ідеалізація та формалізація [8, с. 390]), дає підстави включити ці методи до обсягу поняття «теоретичні методи пізнання» і не виділяти у самостійну класифікаційну підгрупу поняття «наукові методи». Слід додати, що у класифікації загальнонаукових методів зазначена група методів входить до складу класифікаційної підгрупи «теоретичні методи» [6, с. 42].

Включення до обсягу поняття «загальнонаукові методи» класифікаційної підгрупи метатеоретичні методи також слід вважати логічною помилкою. Відповідні поняття не співпадають як рід і вид. За своєю родовою ознакою метатеоретичні методи належать до обсягу поняття «філософські методи». Виведення такого судження обумовлене двома підставами, а саме ім'ям поняття «метатеоретичні методи»; запропонованим видовим складом цих методів (герменевтичний, системного аналізу) [6, с. 42].

Що стосується такої класифікаційної підгрупи у складі поняття «загальнонаукові методи», як специфічні методи, то вони диференційовані за галузями та окремими дисциплінами науки [2, с. 49; 6, с. 42]. Але, як і у випадку з аналізом специфічних методів окремих філософських дисциплін, специфічні методи необхідні відносити до такої форми методологічного знання, як методика. Таким чином, включення зазначених методів до обсягу поняття «загальнонаукові методи» є також логічною помилкою.

На підставі проведеного вище аналізу можна зробити висновок, що кожна з відповідних класифікацій потребує суттєвого теоретичного доопрацювання та поліпшення.

Друга позиція стосовно засобів наукового пізнання, де сутнісними ознаками визнаються їх універсальність щодо сфер і загальність щодо рівнів пізнання, у визначенні відношення понять «загальнологічні методи» та «теоретичні методи дослідження» відрізняється від першої позиції. Відмінність полягає у тому, що науковці, які дотримуються першої позиції, не визнають за «загальнологічними методами» статусу загальних, а визнають лише статус особливих у складі методів теоретичного пізнання. Порівнюючи класифікації засобів наукового пізнання представлених позицій, слід визнати логічно помилковим положення як першої, так і альтернативної позицій щодо відношення між поняттями «теоретичні методи дослідження» та «загальнологічні методи», які визнаються як сумісні поняття, що перебувають у відношенні підпорядкування. Для такого висновку є дві підстави: 1) дефініція категорії «наукове пізнання», сутність якої тлумачиться як процес осмислення явищ буття (перша рефлексія); 2) об'єкт логіки як самостійної науки – процес другої рефлексії (сам процес мислення). Відповідно, ця наука у процесі теоретичного наукового пізнання має спиратися на аналогічну методологічну базу, як і будь-яка наука.

Таким чином, поняття «теоретичні методи дослідження» має право на існування, тоді як поняття «загальнологічні методи» слід визнати квазінауковим терміном.

У контексті зазначеного вище виникають небезпідставні сумніви щодо правильності визначення у межах другої позиції відношення між поняттями «загальнологічні методи» й «емпіричні методи дослідження», які визнаються як сумісні поняття, що перебувають у відношенні підпорядкування. Таке положення є хибним, а відповідний умовивід базується на таких підставах: 1) результатом емпіричного дослідження є науковий факт, тоді як теоретичного дослідження – наукове знання; 2) науковий факт формується у процесі чуттєвого відображення явищ буття у такій його найвищій формі, як уявлення; наукове знання є результатом процесу мислення, який здійснюється у певній послідовності реалізації його форм (поняття, судження, умовивід); 3) науковий факт є емпіричною формою знання як узагальнений образ конкретних форм явища, а наукове знання – теоретичною формою знання, у якій розкривається зміст конкретних форм і сутності явища, що до того ж реалізується у певних власних формах (поняття, наукова гіпотеза, наукова теорія).

Підсумовуючи результати проведеного аналізу, можна зробити такі висновки: поняття «загальнологічні методи» слід віднести до класу понять «про уявні предмети», зокрема

такого їх виду, як «поняття про неможливе» [9, с. 34]; поняття «загальнологічні методи», з одного боку, й «емпіричні методи дослідження» та «теоретичні методи дослідження», з іншого боку, слід кваліфікувати як непорівнювані поняття; включення понять «емпіричні методи дослідження» та «теоретичні методи дослідження» в обсяг поняття «загальнологічні методи» є логічною помилкою; загальним щодо понять «емпіричні методи дослідження» та «теоретичні методи дослідження» необхідно визначити поняття «засоби наукового дослідження»; до обсягу поняття «засоби наукового дослідження» слід включити лише два поняття: «емпіричні методи дослідження» та «теоретичні методи дослідження».

Крім того, слід додати, що виключення поняття «загальнологічні методи» з обсягу поняття «засоби наукового дослідження» не означає того, що одночасно можна ігнорувати логічну складову у методологічному забезпеченні наукового дослідження. Зокрема, слід пам'ятати про те, що логіка є формою упорядкування процесу мислення з метою забезпечення його результативності й економічності. З урахуванням об'єкта наукового пізнання вона має власні альтернативні форми, якими є традиційна (інтенціональна) та символічна логіки [9, с. 8]. У цьому контексті форму логічного мислення, як і передпосилкове знання, необхідно розглядати як необхідний самостійний елемент методологічного дослідження.

У визначенні та класифікації засобів наукового пізнання (дослідження) існує ще одна нерозв'язана проблема – обґрунтування групування складу засобів теоретичного дослідження на основі визначення наявності між цими засобами певного типу зв'язку. Для вирішення цих проблем, важливих для методологічного забезпечення процесу наукового дослідження, необхідно проаналізувати дефініції відповідних конкретних (одиничних) засобів. При цьому слід зауважити, що у визначенні переліку та змісту засобів теоретичного пізнання серед науковців загалом спостерігається однастайність. Зведена і систематизована інформація із зазначених питань представлена у табл. 1 [2; 6; 8; 9].

Аналіз представленої класифікації засобів теоретичного дослідження дає підстави зробити висновок, що серед науковців панує однастайна думка стосовно наявності зв'язку між цими поняттями, який вважається як нейтрально співпорядкований. Тобто відповідні одиничні засоби знаходяться у відношенні підпорядкування щодо родового поняття (засоби теоретичного дослідження), але водночас ці одиничні поняття не мають більше інших спільних загальних ознак.

Аналіз змісту дефініцій понять окремих засобів теоретичного пізнання дає підстави вважати, що ця думка є помилковою.

З наведеного переліку засобів можна виділити два з них як родові поняття, а саме аналіз

і синтез, до обсягу понять яких можна включити певні групи інших.

Сутність аналізу як засобу теоретичного пізнання розкривається у двох положеннях: виокремлення з об'єкта дослідження складових елементів із наступним проведенням самостійного дослідження кожного з них. Порівнюючи з дефініціями понять інших засобів, можна ствер-

джувати, що поняття «аналіз» є родовим щодо понять таких засобів, як порівняння (виокремлення та дослідження якісних і кількісних властивостей сукупності однорідних за сутнісними ознаками об'єктів); абстрагування (цілеспрямоване виокремлення з об'єкта певної групи ознак з метою їх дослідження); засіб історичного аналізу (виокремлення та дослідження певних форм

Таблиця 1

Склад і дефініції засобів теоретичного дослідження

№	Найменування засобу теоретичного пізнання	Дефініція засобу теоретичного пізнання
1	Аналіз	«метод пізнання, що полягає у мисленому або практичному (матеріальному) розчленуванні цілісного об'єкта на складові елементи (ознаки, властивості, відносини) та їх дослідження незалежно від цілого» [7, с. 293].
2	Порівняння	«метод пізнання, що полягає у співставленні об'єктів, однорідних за сутнісними для даного розгляду ознакам, за допомогою якого виявляються їх якісні та кількісні властивості» [7, с. 293].
3	Абстрагування	«метод пізнання, що полягає у мисленому відокремленні від деяких ознак, властивостей і відносин об'єкта й одночасному виокремленні для розгляду тих з них, які зацікавили дослідника» [7, с. 293].
4	Історичний	«базується на вивченні реальної історії об'єкта в усій багатогранності з урахуванням деталей і випадковостей та виявленні історичних фактів у хронологічній послідовності» [6, с. 44].
5	Синтез	«метод пізнання, що полягає у мисленому або практичному поєднанні раніше виокремлених елементів (ознаки, властивості, відносини) об'єкта в єдине ціле з урахуванням знань, раніше отриманих у процесі їх дослідження, незалежно від цілого» [7, с. 293].
6	Формалізація	«метод пізнання, в основу якого покладено створення узагальненої знакової моделі певної предметної сфери, використання якої дає змогу визначити її структуру та закономірності процесів, що відбуваються у цій сфері, шляхом здійснення операцій зі знаками» [7, с. 294].
7	Узагальнення	«метод пізнання, що полягає у встановленні загальних ознак, властивостей і відносин об'єкта» [7, с. 293].
8	Ідеалізація	«метод пізнання, що полягає у мисленому конструюванні уявлень щодо об'єкта шляхом виключення умови, необхідної для його реального існування» [7, с. 294].
9	Теоретичного моделювання	«конструювання предметних якостей за допомогою математики, теорії систем тощо» [8, с. 390].
10	Аксиоматичний	«спосіб побудови наукової теорії, що передбачає формування її основи на базі сукупності певних положень (аксіом, постулатів), що визнаються як істинні без спеціального обґрунтування, та на підставі яких виводяться інші положення за допомогою формально-логічного доведення» [7, с. 294].
11	Гіпотетичний (гіпотетико-дедуктивний)	«спосіб дослідження за допомогою наукової гіпотези, тобто припущення про причину, що зумовлює певний наслідок, чи про існування певного явища <...> Різновидом цього методу є гіпотетико-дедуктивний спосіб дослідження, сутність якого полягає у створенні системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, з яких випливають твердження про емпіричні факти» [6, с. 43].
12	Сходження від абстрактного до конкретного	«метод пізнання, що базується на визначенні вихідної абстракції, що відтворює основне протиріччя об'єкта дослідження, у процесі теоретичного вирішення якого виявляються більш конкретні протиріччя, що дають змогу асимілювати більший за обсягом емпіричний матеріал, за результатами якого формується конкретно-загальне поняття об'єкта дослідження» [7, с. 295].
13	Системно-структурний	«вивчення об'єкта як в цілості його структури, так і його складників» [8, с. 390].
14	Єдності історичного та логічного	«спосіб дослідження, в основу якого покладена загальна настанова на взаємозалежність процесів дослідження історичної еволюції об'єкта та формування логічно обґрунтованої системи понять, що визначає спрямованість історичного аналізу та водночас коригується його даними» [7, с. 295].
15	Індукція	«метод пізнання (спосіб міркування), що полягає у наведенні думки на певний загальний висновок (правило, положення) на підставі часткових посилок» [7, с. 293].
16	Дедукція	«метод пізнання (спосіб міркування), що полягає у виведенні із загальних посилок висновків часткового характеру» [7, с. 293].
17	Аналогія	«метод пізнання (спосіб міркування), що полягає у констатації подібності об'єктів за визначеними ознаками (властивостями, відносинами), на підставі чого робиться висновок щодо наявності ознак (властивостей, відносин), ідентичних тим, що зафіксовані у порівнюваного з ним об'єктом» [7, с. 293].

і змісту явища у конкретній послідовності їх настання та зміни за певних обставин).

Крім того, на нашу думку, до зазначеного переліку узагальнених на рівні особливого аналізу видових форм слід додати ще три такі засоби дослідження, як факторний аналіз, системний (структурно-функціональний) аналіз, категоріальний аналіз. Зазначені засоби широко застосовуються на рівні як загальнонаукового, так і конкретно-наукового пізнання, що, власне, і є основною причиною того, чому вони відсутні у класифікаціях засобів теоретичного дослідження. Тоді як за своєю суттю ці засоби слід кваліфікувати як окремі видові форми аналізу.

Дефініції відповідних понять зазначених форм аналізу потребують уточнення, зокрема:

1) факторний аналіз – це засіб теоретичного дослідження, що призначений для виокремлення чинників, що впливають на процеси виникнення, функціонування й еволюції об'єкта дослідження (певного явища буття);

2) системний аналіз – це засіб теоретичного дослідження, призначення якого полягає у виокремленні складових елементів об'єкта дослідження та визначення їх місця та функцій у забезпеченні його цілісності;

3) категоріальний аналіз – це засіб теоретичного дослідження, призначення якого полягає в аналізі обґрунтованості та достатності повноти визначених змісту та обсягу понять, що характеризують конкретні явища.

Фактично відмінність між переліченими різновидами аналізу обумовлена специфікою адекватних зазначеним засобам об'єктів дослідження.

У вітчизняній економічній літературі, присвяченій методологічній проблематиці, виділяють ще один вид засобів теоретичного дослідження – виокремлення [6, с. 43]. Хоча автори не розкривають зміст цього поняття, бо вважають, що воно тотожне смислу його імені, на нашу думку, це судження слід вважати неправильним. Зміст поняття «виокремлення» покривається змістом поняття «аналіз», але у відношенні не як підпорядкованих понять, а як цілісного порядку й окремої процедури. У понятті «виокремлення» наявна лише одна складова дефініції поняття «аналіз» як необхідна – розчленування, але відсутня інша як достатня – дослідження, що, як і розчленування, прив'язане до специфіки об'єктів дослідження. Таким чином, виокремлення можна вважати не самостійним засобом теоретичного пізнання або різновидом аналізу, а лише окремою початковою процедурою останнього.

Сутність синтезу як засобу теоретичного пізнання полягає у створенні нового наукового знання про явище як цілісний об'єкт на основі знання, попередньо отриманого певним способом. На підставі порівняння дефініції поняття «синтез» з визначеннями понять інших засобів теоретичного пізнання можна зробити

висновок, що обсяг поняття «синтез» включає поняття таких засобів дослідження:

– узагальнення (засіб теоретичного дослідження, за допомогою якого на основі традиційної логіки створюється наукове знання у формі поняття (категорії) й який передбачає розкриття змісту явища буття як родової форми сукупності однорідних об'єктів);

– теоретичного моделювання (засіб теоретичного дослідження, за допомогою якого на основі символічної логіки створюється наукове знання у формі теорії, й який передбачає конструювання аналогу (ідеального образу) явища буття, механізмів процесів його функціонування й еволюції, а також визначення основних умов, за яких ці процеси можуть відбуватися);

– аксіоматичний (засіб теоретичного дослідження, за допомогою якого на основі символічної логіки та сукупності трансцендентно визначених положень-підстав (істинність яких приймається за очевидну) створюється наукове знання у формі теорії й який передбачає розкриття сутності явища буття, складу його видових форм і їх змісту);

– гіпотетичний, або гіпотетико-дедуктивний (засіб теоретичного пізнання, за допомогою якого на основі традиційної або символічної логіки, робочих та наукової гіпотез створюється наукове знання у формі теорії й який передбачає розкриття сутності явища буття, складу його видових форм і їх змісту);

– сходження від абстрактного до конкретного (засіб теоретичного дослідження, за допомогою якого на основі традиційної логіки створюється наукове знання у формі поняття й який передбачає розкриття змісту явища буття як видової форми сукупності однорідних об'єктів);

– єдності історичного та логічного (засіб теоретичного дослідження, за допомогою якого на основі традиційної або символічної логіки створюється наукове знання у формі теорії й який передбачає дослідження явища буття як процесу або певної системи відносин).

Як видно із наведених визначень понять видових засобів такого засобу теоретичного пізнання, як синтез, відповідні інструменти наукового дослідження є певною мірою альтернативними та відрізняються один від одного за такими ознаками, як форма логіки (традиційна, символічна); об'єкт дослідження (предмет, процес, відносини); кінцева форма наукового знання (поняття, наукова теорія); положення-підстави для здійснення наукового дослідження (передпосилкове знання, результати аналізу, аксіоми).

Слід додати, що з переліку засобів теоретичного дослідження, представлених у табл. 1, необхідно виключити формалізацію, ідеалізацію та системно-структурний метод, а також групу таких засобів, як індукція, дедукція й аналогія. Їх уведення до зазначених засобів, на нашу думку, є теоретично необґрунтованим і логічно помилковим перш за все тому, що вони

за визначенням їх суті не є засобами створення наукового знання, тоді як формалізація й ідеалізація є лише самостійними процедурами такого засобу, як теоретичне моделювання; системно-структурний метод – це певний різновид знання філософського рівня щодо визначення поняття «буття» та його структури; індукція, дедукція й аналогія – це різновиди способів логічних правил організації здійснення процесу мислення («спосіб міркування»), який не можна ототожнювати з процесом пізнання загалом та наукового пізнання зокрема.

Стосовно складу та змісту засобів емпіричного дослідження слід констатувати, що серед науковців немає принципових розбіжностей [3; 6–8].

Результати проведеного вище аналізу щодо класифікації засобів наукового пізнання, засобів теоретичного дослідження та твердження стосовно однотайності позиції науковців щодо засобів емпіричного дослідження дають змогу схематично визначити повну класифікацію засобів наукового дослідження, яка представлена на рис. 1.

Основною змістовною ознакою цієї класифікації є її уніфікований характер незалежно від галузевої спеціалізації наукових дисциплін.

Висновки. Більшості науковців у галузі економічної науки притаманне спрощене уявлення щодо місця та ролі методології у науко-

вому дослідженні, наслідком чого є формальне ставлення до обґрунтування методу його проведення. Метод наукового дослідження має складну структуру, а тому його слід розглядати як систему методологічного забезпечення проведення конкретного дослідження та перший етап зазначеного процесу, що передуює створенню предметного знання. Натепер серед дослідників у сфері методології немає однотайності у визначенні як сутності та структури методу дослідження, так і змісту його складових. Зокрема, це стосується і такого елементу, як засоби проведення наукового дослідження, включаючи проблему їх класифікації.

Аналіз останніх публікацій дає підстави зробити такі висновки щодо отриманих наукових результатів: 1) домінуючою серед дослідників є позиція, яка пов'язана з «вузьким» тлумаченням поняття «метод наукового дослідження», що ототожнюється з поняттям «засіб проведення наукового дослідження»; 2) в основу класифікації методів наукового дослідження покладено два критерії, а саме рівень наукового дослідження (загальнонауковий та конкретно-науковий) та сфера наукового дослідження (емпірична, теоретична); 3) наявні певні розбіжності у визначенні складу та систематизації засобів, які включені до відповідних класифікацій «методів наукового дослідження».

Рис. 1. Класифікація засобів наукового дослідження

В результаті проведених досліджень отримані такі наукові результати:

1) уточнено поняття «засіб наукового дослідження», зміст якого полягає у тому, що він є одним з елементів системи методологічного забезпечення проведення зазначеного процесу, який є певним підходом (принципом), на підставі якого розробляється методика отримання результату конкретного наукового дослідження;

2) обґрунтовано положення, що класифікацію методів наукового дослідження необхідно здійснювати лише за сферами наукового дослідження, а отже, вона повинна мати уніфікований характер незалежно від галузевої спеціалізації наукових дисциплін;

3) обґрунтовано положення, що засоби теоретичного дослідження слід систематизувати у межах лише таких двох класифікаційних груп, як засоби аналізу та синтезу.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

- Братута О.Г. Методологічне знання як складовий елемент наукового економічного знання / О.Г. Братута // Економіка та суспільство. – 2016. – № 5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://economyandsociety.in.ua>.
- Мочерний С.В. Методологія економічного дослідження / С.В. Мочерний. – Львів : Світ, 2001. – 416 с.
- Методологія соціально-економічного пізнання : [навч. посіб.] / [В.Х. Арутюнов, В.М. Мішин, В.М. Свініцький]. – К. : КНЕУ, 2005 – 352 с.
- Базилевич В.Д. Метафізика економіки / В.Д. Базилевич, В.В. Ільїн. – К. : Знання, 2007. – 718 с.
- Гальчинський А.С. Економічна методологія. Логіка оновлення : курс лекцій / А.С. Гальчинський ; за ред. О.Ф. Вербило. – К. : АДЕФ-Україна, 2010. – 572 с.
- Геєць В.М. Економічні дослідження (методологія, інструментарій, організація, апробація) : [навч. посіб.] / В.М. Геєць та ін. ; за ред. А.А. Мазаракі. – К. : КНЕУ, 2010 – 279 с.
- Яскевич Я.С. Філософія и методология науки : [учеб. пособие] / Я.С. Яскевич, В.К. Лукашевич. – Минск : БГЭУ, 2009. – 475 с.
- Петрушенко В.Л. Філософія : [підручник] / В.Л. Петрушенко. – 4-е вид., виправл. і доп. – Львів : «Магнолія 2006», 2008. – 506 с.
- Тофтұл М.Г. Логіка : [посібник для студентів вищих навчальних закладів] / М.Г. Тофтұл. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – 368 с.